

חינוך בחברה הערבית בישראל

עורכים:

פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א

משה ישראלשוילי

Education in Arab Society in Israel

Fadia Nasser-Abu Alhija, Moshe Israelashvili

עורכים: פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א | משה ישראלשוילי

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורכות אקדמיות: יהודית שטיימן ויהודית ברק

עורך טקסט ולשון: שמוליק אבידר

עורכת לשון אחראית: מירב כהן-דר

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: מאיה זמר-סמבול

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לוביש, אילנה אלקד-להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר,
יורם הרפז, נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, יעל פישר, שי פרוגל

מסת"ב: 1-186-530-965-978

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשפ"א/2021

טל': 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר
ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל
השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן
במהדורות הבאות.

דפוס: שיאים בע"מ

תוכן העניינים

מבוא - חינוך בחברה הערבית בישראל: רקע, הערות ונושאים לדיון | פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א, משה ישראלשוילי.....5

שער ראשון: קידום אוריינות בגיל הרך

ניצני אוריינות אצל ילדים בחברה הערבית: תמונת מצב | ספייה חסונה ערפאת, מרואה סרסור, דורית ארם, עפרה קורת.....23
תרומתה של הגננת בהקניית מיומנויות קריאה וכתביה לילדים בגיל הרך | מנאר סלאמה.....51

שער שני: לקויות למידה ולקויות התפתחותיות

כאשר דיגלוסיה פוגשת בלקויות התפתחותיות: השפעת המרחק הפונולוגי בין ערבית מדוברת לערבית תקנית על לקות שפה ועל לקות קריאה | אלינור סאיג-חדאד, עולא גאוי-דקאר, האלה חנא-ארשיד.....71
לקויות למידה בקרב ילדים בחברה הערבית בישראל | רפיק אברהים.....104

שער שלישי: הישגים לימודיים בהווה ואוריינטציה לעתיד

הישגים לימודיים במערכת החינוך בחברה הערבית בישראל | פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א.....135
לחלום רחוק ולהישאר במקום: אוריינטציית עתיד של מתבגרים (בנות ובנים) ערבים בישראל | סאמי מחאג'נה, רחל סגינר.....170

שער רביעי: תוכניות להתערבות חברתית-תרבותית

התנהגות אלימה בקרב בני נוער בחברה הערבית-פלסטינית: גורמי סיכון וגורמי חוסן | אדים מסארווה, מונא חורי-כסאברי.....191
יישום תוכניות מניעה במסגרות חינוך בחברה הערבית בישראל | עביר נחאס-חנאני, משה ישראלשוילי.....215

שער חמישי: פיתוח הזהות וטיפוח החינוך

זהות תרבותית בקרב בני הנוער בחברה הערבית בישראל: השלכות התפתחותיות וחינוכיות הלן קאקונדה-מועלם.....	247
שיטות התערבות מוטות תרבות בתחום הייעוץ החינוכי ח'אולה זועבי, סחר עאבד-סעיד.....	286
סיכום - פסק זמן השכלתי-חינוכי: על חינוך בחברה הערבית בישראל משה ישראלשוילי, פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א.....	321
על הכותבים.....	333
תקציר באנגלית.....	337

מבוא

חינוך בחברה הערבית בישראל: רקע, הערות ונושאים לדיון פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א, משה ישראלאשוילי

מבוא

החברה הערבית בישראל מתאפיינת ברקע היסטורי עשיר, במציאות עכשווית מורכבת ובעתיד התלוי במידה רבה בפעולות שייעשו כדי לקדם את החינוך וההשכלה במערכת החינוך הערבי בארץ. ספר זה הוא מעין פסק זמן בעשייה (ולעיתים אי-העשייה) החינוכית בקרב ילדים ובני נוער אשר משתייכים לחברה הערבית ומתחנכים, רובם ככולם, במערכת החינוך הערבי בישראל. פסק זמן זה דרוש כדי לעמוד על מגמות חיוביות או שליליות בנושאים רלוונטיים, כמו גם על תחומים ש"הקיפאון החינוכי" בהם מצריך ערנות ובחינה עתידית.

בפרק זה נסקרים בקצרה מאפיינים מרכזיים של החברה הערבית בישראל לגווניה, כמו גם החינוך וההשכלה בקרב ילדים ובני נוער אשר לומדים (או למדו) במערכת החינוך הערבית. לאחר מכן מוצגים הנושאים הנכללים בספר זה ותחומי הדעת שפרקי הספר עוסקים בהם. הפרק החותם את הספר עוסק במגמות, בתהליכים ובנושאים אשר כדאי לבחון אותם בעת שמנסים ללמוד, להעריך ולקדם את החינוך בחברה הערבית בישראל.

הערות מקדימות

החברה הערבית בישראל נמצאת בעיצומו של תהליך שינוי המתרחש כבר למעלה מ-70 שנים, אך עוצמתו גוברת עם הזמן. חלק מנקודות הציון בתהליך השינוי מוקרות לציבור הרחב: שנת 1948 - חלק מהתושבים הערבים בארץ, אלה שחיו בשטח אשר בשנה זו הוגדר כמדינת ישראל, היו לקבוצת מיעוט בתוך רוב יהודי; שנת 1967 - תוצאות מלחמת ששת הימים הובילו לחשיפה אינטנסיבית של החברה הערבית בישראל לתושבי השטחים ולעיסוק בשאלות של זהות והגדרה עצמית (העיסוק בהן גבר לאחר הסכמי אוסלו והאינתיפאדות); "האביב הערבי" - התמורות הפוליטיות באזורנו בתחילת המאה ה-21 חשפו ביתר שאת את החברה הערבית בישראל לתהליכים המתרחשים בחברות ערביות במדינות אחרות בעולם. אולם דומה כי הגורם העיקרי שמאיץ את תהליך השינוי בחברה

הערבית בישראל הוא החשיפה האינטנסיבית והגוברת של הצעירים בחברה הזו לחברה היהודית בישראל ולעולם המערבי. חשיפה זו הובילה ומובילה להבלטה חוזרת ונשנית של ההבדלים בין התרבות הערבית המסורתית, זו שבמשך שנים רבות הייתה נהוגה בחברה הערבית בישראל, לבין התרבות המערבית - תרבות אשר הזרם המרכזי בחברה היהודית בישראל אימץ ומעלה על נס. למותר לציין שהתרבות הערבית המסורתית שונה מהתרבות המערבית בערכים, באמונות, בהשקפות ובקודים התרבותיים. היותה של החברה הערבית בארץ מיעוט בחברה הישראלית, תהליך הגלובליזציה (בכל החברות והמדינות), ההשפעה החזקה של אמצעי הפרסום והמדיה על עולמם של הצעירים - כל אלה גרמו להתעצמות השפעתה של התרבות המערבית-קפיטליסטית בחברה הערבית בישראל, כמו גם לחיזוקו של אתוס הצריכה המוגברת אשר מאפיין את התרבות המערבית. לפיכך ראשי החברה הערבית בישראל, מבוגרים ובייחוד ילדים ובני נוער המשתייכים לחברה זו נדרשים לנסח מחדש את הקוד התרבותי, הקוד החברתי והקוד האישי במגוון נושאים: הגדרת ציפיותיהם העתידיות (Seginer, Karayanni, & Mar'i, 1990), המוטיבציה ללמוד שפה נוספת (עברית) (Tannenbaum & Tahar, 2008), החיים כילד להורים גרושים (תופעת לוואי של העלייה ברמת ההשכלה של נשים בחברה הערבית) (Kulik & Klein, 2010) וכן הלאה.

יש לציין כי למרות השינויים החברתיים והתרבותיים הרבים שיצרה החשיפה לתרבות המערבית ולערכיה, החברה הערבית בכללותה עדיין מנסה לשמר ערכים מסורתיים, אוריינטציה קולקטיביסטית (Azaiza, Croitoru, Rimmerman, & Naon, 2012) ומבנה משפחה פטריארכלי המתאפיין בהבחנה ברורה בין התפקידים המגדריים. חברה זו גם מתאפיינת בייחוס חשיבות רבה למשפחה המורחבת (Shavit & Pierce, 1991), בהשמת גבולות למידת החופש של הצעירים (בייחוד הבנות), בציפייה מהם "להפגין עוצמה" (Yablon, 2018) ובעידוד הילדים ובני הנוער להשתתף בפעילויות "ממסדיות" (כמו למשל למידה בבית ספר). הניסיון הזה של החברה לשמר את הערכים הישנים, ובד בבד לשלב בתוכם ערכים ואופני התנהגות חדשים, יוצר דילמות התנהגותיות מורכבות עבור כל המשתייכים לחברה זו. דוגמה מובהקת לכך היא המורים במערכת החינוך הערבי בישראל: עליהם למצוא דרכים מושכלות לעיצוב תוכנית הלימודים בכיתות (Toren & Iliyan, 2008), להעברת מסרים חינוכיים לתלמידים (Sinai, Masrawa-Shehade, 2019), לקידום זהותם והתפתחותם הנפשית של התלמידים (גאנם ולוין-רוזליס, 2015; Pinson, 2008) ולהתמודדות עם ציפיות ההורים (Addi-Raccah & Grinshtain, 2016; Freund, Schaedel, Azaiza, 2016).

מתעורר בקרב מתבגרים וצעירים בבחירת דרכי ההתמודדות המתאימות במצבים מסוימים (Kakounda-Muallem & Israelashvilli, 2020). חשוב להיות ערים לכך שתהליכי השינוי בחברה הערבית אינם אחידים, ודפוסי ההתנהלות שונים בכל קבוצה, כשאת השייכות לקבוצה מגדיר השילוב בין מאפיינים דוגמת שייכות דתית, מקום מגורים ומגדר. ההבדלים בין הקבוצות מתבטאים בהתנהגות דיפרנציאלית במצבי חיים למיניהם, כמו למשל הבדלים בהתנהלות של בני נוער לנוכח מצבים של מצוקה וקושי (Kakounda-Muallem & Israelashvilli, 2015; Yablou, 2018).

מאפיינים כלליים של החברה הערבית בישראל בראשית המאה ה-21

במאי 2020 היוותה האוכלוסייה הערבית 21% (1.930 מיליון תושבים, לרבות תושבי מזרח ירושלים והדרוזים בגולן) מכלל התושבים בישראל (9.190 מיליון תושבים) (למ"ס, 2020). מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עולה כי בשנת 2019 שיעור הגידול השנתי בקרב היהודים בישראל עמד על 1.9%, ואילו שיעור הגידול השנתי בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל עמד על 2.3%. בקרב האוכלוסייה הערבית נמצאו הבדלים בולטים בשיעור הגידול השנתי בין מוסלמים (2.5%), נוצרים (1.0%) ודרוזים (1.4%). יש לציין כי בשנים האחרונות ניכרת ירידה משמעותית בשיעורי הילודה בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל - משבעה ילדים (לאישה) לכשלושה ילדים בממוצע. תחזיות עדכניות (פראן וקלינגר, 2018) מעריכות שבשנת 2065 חלקם היחסי של הערבים באוכלוסיית הילדים בארץ צפוי להצטמצם ולהיות כ-15%. אותן התחזיות מעריכות שחלקם היחסי של הילדים היהודים (ללא חרדים) צפוי לרדת לכ-35%, ואילו חלקם של הילדים היהודים החרדים צפוי לגדול ולעמוד בשנת 2065 על 49%.

כיום החברה הערבית בישראל מתאפיינת בשיעורי תעסוקה נמוכים (בהשוואה לשיעורי התעסוקה בחברה היהודית), ברמת חיים נמוכה ובמעמד חברתי-כלכלי נמוך. כך למשל בשנת 2010 שיעור ההשתתפות של בני 15 ומעלה מהחברה הערבית בישראל בשוק העבודה האזרחי היה 39.2% בלבד (56.3% בקרב הגברים ו-21.7% בקרב הנשים). שיעור המשפחות הערביות בישראל הנמצאות מתחת לקו העוני הוא כ-50%, ושיעור הילדים בחברה הערבית בישראל אשר מוגדרים כנמצאים מתחת לקו העוני עומד על 56%.

בדומה לקבוצות מיעוט במדינות אחרות, החברה הערבית בישראל מתאפיינת במעמד חברתי-כלכלי נמוך (גרא, 2018). הרוב המכריע של האוכלוסייה הבוגרת

בחברה הערבית בישראל נמצא באחד משלושת עשירוני ההכנסה הנמוכים ביותר. גם בשני המדדים האחרים של המעמד החברתי-כלכלי, השכלה ודירוג תעסוקתי, אוכלוסייה זו נמצאת במקום נמוך. אולם האוכלוסייה הערבית בישראל אינה עשויה מקשה אחת, אלא מורכבת משלוש קבוצות דתיות: 82.8% מוסלמים (1,561,700 תושבים), 9.4% נוצרים (171,900 תושבים) ו-7.8% דרוזים (141,200 תושבים).

בניתוח החברה הערבית בישראל יש לבחון לא רק את ההשתייכות הדתית, אלא גם את אזור המגורים. נוהגים למיין את אזורי המגורים של האוכלוסייה הערבית לפי שני משתנים: נפת המגורים (לפי אזורים גאוגרפיים) וצורת היישוב (עירוני או כפרי) (גרא, 2018). מיון זה יוצר בפועל ארבע קבוצות אוכלוסייה (בהקשרים מסוימים הקבוצות האלו נבדלות גם בכמה מאפיינים נלווים): תושבי הגליל, תושבי המשולש, תושבי הנגב ותושבים ביישובים מעורבים. להלן מתוארים בקצרה המאפיינים של כל אחת מהקבוצות העיקריות בחברה הערבית בישראל. תיאור זה משמש אותנו בהמשך הפרק בהצגת ההבדלים בין הקבוצות בתחום ההשכלה והחינוך.

האוכלוסייה המוסלמית בישראל

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס, 2018), כ-18% מכלל תושבי ישראל הם מוסלמים. עם השנים ניכרת התמתנות בשיעור הגידול הטבעי באוכלוסייה זו, ובשלוש השנים האחרונות שיעור הגידול השנתי שלה קבוע ועומד על 2.5%. שיעור גידול זה ממשיך להיות הגבוה מבין שיעורי הגידול בקבוצות הדתיות בישראל, ולאחרונה אף חלה עלייה בשיעור הפריון (מספר הילדים הכולל) של הנשים המוסלמיות בישראל (3.37 ילדים בממוצע בשנת 2017). שיעור הפריון הזה של הנשים המוסלמיות בישראל גבוה לא רק בהשוואה לשיעור הפריון בקבוצות הדתיות האחרות בישראל, אלא גם בהשוואה לשיעור הפריון במדינות מוסלמיות אחרות במזרח התיכון (טורקיה - 2.1 ילדים, לבנון - 1.7 ילדים. שיעור הפריון במדינות דוגמת מצרים וירדן דומה לשיעור בקרב האוכלוסייה המוסלמית בישראל - 3.3 ילדים). עם זאת, יש לציין כי שיעור הפריון הגבוה הזה נובע בעיקר מהיקף הלידות הגבוה בקהילה הבדואית בדרום הארץ; באזורים אחרים שיעור הפריון של נשים מוסלמיות נמוך יותר (במחוז תל-אביב - 2.75 ילדים, במחוז הצפון - 2.76 ילדים, במחוז חיפה - 2.78 ילדים) וקרוב לשיעור הפריון של נשים יהודיות בישראל. בשנת 2017 נולדו בישראל 39,550 תינוקות לאימהות מוסלמיות (21.5% מכלל התינוקות שנולדו בישראל

בשנה זו). כ-35% מכלל התושבים המוסלמים בישראל הם בני 14 ומטה - נתון המעיד על אוכלוסייה צעירה למדי. שיעור ההשתתפות בשוק העבודה בישראל בקרב מוסלמים בני 15 ומעלה עמד בשנת 2014 על כ-44.3% (63.5% בקרב גברים, 24.9% בקרב נשים). מבין משקי הבית בישראל שבראשם עומדים גבר או אישה מוסלמים, 33% מונים שש נפשות או יותר (בהשוואה לכ-10% בלבד ממשקי הבית שבראשם עומדים גבר או אישה יהודים). צפיפות הדיור במשקי בית מוסלמים בישראל עומדת על 1.40 נפשות לחדר, והיא גבוהה יותר מאשר במשקי הבית של היהודים (0.81), הנוצרים (1.02) והדרוזים (1.14) בישראל.

האוכלוסייה הנוצרית בישראל

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2017 חיו בישראל כ-170 אלף נוצרים - כ-2% מאוכלוסיית המדינה. 78.6% מהנוצרים האלה היו ערבים, והם מהווים 7.4% מכלל אוכלוסיית הערבים בישראל (גרא, 2018). בשנת 2016 שיעור ההשתתפות בשוק העבודה בקרב נוצרים בני 15 ומעלה היה 68.5%. מספר הילדים הממוצע עד גיל 17 במשפחות נוצריות בישראל הוא 1.8, ובמשפחות ערביות נוצריות הוא 2.0. מספר הילדים הממוצע הזה נמוך בהשוואה למספר במשפחות יהודיות (2.4) ובמשפחות מוסלמיות (2.8) בישראל.

האוכלוסייה הדרוזית בישראל

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בסוף 2017 מנתה אוכלוסיית הדרוזים בישראל כ-141 אלף תושבים שהשתייכו לכ-37 אלף משקי בית (גרא, 2018). בקרב הדרוזים בישראל (בדומה למצב בקרב המוסלמים) יש פער גדול בין שיעור ההשתתפות של גברים בשוק העבודה לבין שיעור ההשתתפות של הנשים (70.2% בקרב הגברים ורק 34.8% בקרב הנשים). בשנת 2017 26.8% מכלל התושבים הדרוזים בישראל היו בני 14 ומטה. מספר הילדים הממוצע עד גיל 17 במשפחות דרוזיות בישראל הוא 2.1. מספר זה נמוך בהשוואה למספר במשפחות יהודיות (2.4) ובמשפחות מוסלמיות (2.8), והוא קרוב למספר במשפחות נוצריות (1.8) בישראל.

חינוך והשכלה בחברה הערבית

אף שבמהלך השנים עלתה רמת ההשכלה בחברה הערבית בישראל, היא נמוכה עדיין מרמת ההשכלה בחברה היהודית. עדות למגמת העלייה ברמת ההשכלה

בחברה הערבית מספקים נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (גרא, 2018), ולפיהם שיעור הגברים הערבים בגילאים 20 עד 64 שהם בעלי השכלה של 13 שנות לימוד או יותר, עלה מ-21% בשנת 2001 ל-28% בשנת 2014. שיעור הנשים הערביות בגילאים 20 עד 64 שהן בעלות השכלה של 13 שנות לימוד או יותר, עלה מ-15% בשנת 2001 ל-32% בשנת 2014. מנתונים אלה עולה כי העלייה ברמת ההשכלה בקרב הנשים בחברה הערבית בישראל הייתה גבוהה משמעותית מהעלייה בקרב הגברים. משנת 2008 ואילך שיעור הנשים המשכילות גבוה מהשיעור המקביל בקרב הגברים באותם הגילאים. יש לציין כי בשנת 2014 שיעורם בחברה היהודית של בעלי השכלה של 13 שנות לימוד או יותר בגילאים 20 עד 64 היה 58% בקרב הגברים ו-63% בקרב הנשים.

אף שכל קבוצות האוכלוסייה בחברה הערבית חולקות כמה מאפיינים משותפים (כמו למשל שפת הדיבור), חשוב להיות ערים לשונות הקיימת ביניהן בנושא ההשכלה. בשנת 2014 רמת ההשכלה של הערבים הנוצרים המשיכה להיות גבוהה במידה ניכרת מזו של המוסלמים והדרוזים: 21% מהערבים הנוצרים היו בעלי השכלה של 16 שנות לימוד או יותר, וזאת בהשוואה ל-12% מהמוסלמים ול-13% מהדרוזים. רמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית המתגוררת בנגב (בייחוד של הנשים) נמוכה מרמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית המתגוררת בשאר האזורים. רמת ההשכלה של הנשים הערביות המתגוררות ביישובים המעורבים היא הגבוהה ביותר בקרב הנשים הערביות בישראל: בשנת 2014 ל-11% מהנשים הערביות המתגוררות בנגב הייתה רמת השכלה של 16 שנות לימוד או יותר, וזאת בהשוואה לכ-13% (מהנשים הערביות) בגליל, ל-15% במשולש ול-18% ביישובים המעורבים.

תלמידים מוסלמים במערכת החינוך

בשנת הלימודים תשע"ז למדו 386,542 תלמידים מוסלמים בחינוך היסודי ובחינוך העל-יסודי בישראל. פחות מ-1% מהתלמידים האלה למדו במערכת החינוך העברית, וכל השאר למדו במערכת החינוך הערבית. באותה השנה התלמידים המוסלמים היו 22.4% מכלל התלמידים שלמדו במערכת החינוך בישראל ו-86.9% מכלל התלמידים בחינוך הערבי. מבין התלמידים המוסלמים שלמדו בחטיבה העליונה (בחינוך הערבי), 41.7% (44% מהבנים ו-39.6% מהבנות) למדו בנתיב הטכנולוגי. שיעור זה דומה לשיעור בקרב התלמידים הנוצרים (44.9% - 46.2% מהבנים ו-43.6% מהבנות) וגבוה מהשיעור בקרב התלמידים היהודים (בחינוך הערבי) (34.9% - 33.1% מהבנים ו-36.9% מהבנות).

בשנת 2017 62.4% מתלמידי כיתות י"ב בחינוך הערבי היו זכאים לתעודת בגרות, וזאת בהשוואה ל-66% מתלמידי כיתות י"ב בחינוך העברי. באותה השנה התלמידים המוסלמים היו 84.4% מכלל התלמידים בכיתות י"ב במערכת החינוך הערבית. שיעור הזכאות לתעודת בגרות בקרב תלמידים אלה היה 59.5%, ואילו בקרב התלמידים הנוצרים והדרוזים הוא עמד על כ-79%. שיעור תלמידי י"ב המוסלמים אשר עמדו בדרישות הקבלה האוניברסיטאיות היה 44.3%, וזאת בהשוואה ל-60.8% בקרב התלמידים הדרוזים ול-71.9% בקרב התלמידים הנוצרים.

שיעור המוסלמים בקרב כלל מקבלי התארים האקדמיים בישראל עלה בשנת תשע"ז (2016-2017) ל-8.4% (בהשוואה ל-7.7% בתשע"ו, 7.3% בתשע"ה ו-6.7% בתשע"ד). עם זאת, חלקם היחסי של המוסלמים בקרב מקבלי התארים האקדמיים ממשיך להיות נמוך במידה רבה מחלקם היחסי באוכלוסיית ישראל (19.4% בגילאים 22 עד 32). שיעור המוסלמים היה 9.0% בקרב כלל הזכאים לתואר ראשון, 7.2% בקרב כלל הזכאים לתואר שני, 2.8% בקרב כלל הזכאים לתואר שלישי ו-16% בקרב כלל המסיימים בהצלחה לימודי תעודה (גרא, 2018). שיעור הנשים המוסלמיות בקרב כלל הנשים בישראל שבשנת תשע"ז קיבלו תארים אקדמיים (9.8%) היה גבוה יותר מאשר שיעור הגברים המוסלמים בקרב כלל הגברים בישראל שבאותה השנה קיבלו תארים אקדמיים (6.2%). פערים אלה היו משמעותיים יותר בקרב מקבלי תואר ראשון (10.7% לעומת 6.3%, בהתאמה) ומתונים יותר בקרב מקבלי תואר שני (8.1% לעומת 5.7%, בהתאמה) ותעודה אקדמית (16.8% לעומת 14.7%, בהתאמה).

בקרב מקבלי תואר ראשון מהאוניברסיטאות, מהמכללות האקדמיות ומהאוניברסיטה הפתוחה נמצא כי מתוך 172 מקצועות לימוד שבשנת תשע"ז הוענק בהם תואר ראשון, שיעור הבוגרים המוסלמים היה גבוה למדי (יותר מ-20%) במקצועות האלה: שפה וספרות ערבית (53.3%), מנהל מערכות בריאות (38.4%), מדעי הרוח והחברה (37.4%), תרבות ואומנות (36.5%), רפואת שיניים (30.4%), סיעוד (30.2%), רוקחות (28.0%) ואופטומטריה (27.5%).

תלמידים נוצרים במערכת החינוך

בשנת הלימודים תשע"ז (2016-2017) 26,787 תלמידים נוצרים למדו בחינוך היסודי והעל-יסודי בישראל - 1.6% מכלל התלמידים (שיעור זה זהה לשיעור התלמידים הנוצרים בשנת הלימודים תשע"ו). רובם הגדול (87.5%) של התלמידים הנוצרים הם ערבים. שיעור התלמידים הנוצרים בחינוך הערבי הוא 5.1%.

מבין התלמידים הנוצרים בחטיבה העליונה (בחינוך הערבי) 56.2% למדו בנתיב העיוני (55.4% מהבנים ו-56.9% מהבנות). שיעור זה דומה לשיעור התלמידים המוסלמים בחטיבה העליונה (בחינוך הערבי) - 58.1% (55.4% מהבנים ו-60.8% מהבנות) ונמוך משיעור התלמידים היהודים בחטיבה העליונה (בחינוך העברי) - 65.2% (67.2% מהבנים ו-63.1% מהבנות).

בשנת הלימודים תשע"ו (2015-2016) 7.3% מכלל התלמידים בכיתות י"ב בחינוך הערבי היו נוצרים. באותה השנה 73.9% מהתלמידים הנוצרים בכיתות י"ב בחינוך הערבי היו זכאים לתעודת בגרות - עלייה לעומת השנה הקודמת (שיעור הזכאים באוכלוסייה זו היה אז 72%). שיעור הזכאות הזה לתעודת בגרות בשנת תשע"ו היה דומה לשיעור בקרב התלמידים הדרוזים (71.8%) וגבוה יותר מאשר השיעור בקרב התלמידים המוסלמים (56.3%) ובקרב תלמידי י"ב בחינוך העברי, לרבות במסגרות החרדיות (64.9%).

התלמידים הערבים הנוצרים מובילים בשיעור הזכאים לתעודת בגרות העומדת בדרישות הקבלה האוניברסיטאיות - 66.2%. שיעור זה גבוה משיעור הזכאים בקרב התלמידים הדרוזים (51.9%), המוסלמים (41.1%) והתלמידים בחינוך העברי (55.1%) לתעודת בגרות העומדת בדרישות הקבלה האוניברסיטאיות.

תלמידים דרוזים במערכת החינוך

בשנת 2016 3.2% מהדרוזים בישראל (בני 18 לפחות) לא למדו כלל בבית ספר. 2.7% מאלה שלמדו לא קיבלו תעודה כלשהי, 30.6% היו בעלי השכלה יסודית (לרבות כאלה שהשלימו את לימודיהם בחטיבת ביניים), 15.7% למדו בבית ספר תיכון אך לא היו זכאים לתעודת בגרות, 31.3% קיבלו תעודת בגרות, 7.4% קיבלו "תעודת סיום של בית ספר על-תיכוני", ו-12.4% היו בעלי תואר אקדמי או תעודה אקדמית.

בקרב הדור הצעיר בעדה הדרוזית המצב שונה באופן מובהק. בשנת הלימודים תשע"ז (2016-2017) למדו 5,500 סטודנטים דרוזים בכל המוסדות להשכלה גבוהה בישראל (עלייה של 8% לעומת שנת הלימודים הקודמת). בחינה רב-שנתית של המצב מלמדת שמספר הסטודנטים הדרוזים גדל פי 3.2 ב-17 שנים. מקרב כלל הסטודנטים הדרוזים שלמדו בשנת הלימודים תשע"ז, 79.8% למדו לתואר ראשון, 18.3% למדו לתואר שני, 1.1% למדו לתואר שלישי, ו-0.8% למדו לקבלת תעודה אקדמית. מקצועות הלימוד שחלקם היחסי של הדרוזים בהם היה גבוה משמעותית בהשוואה לחלקם היחסי באוכלוסייה הכללית, היו הוראת

מדעי הרוח והחברה (14.8%), מוזיקולוגיה (12.7%), גאודזיה (10.7%), ספרות עברית (9.6%), שפה וספרות ערבית (9.0%) והנדסת איכות (8.8%).

ניתוח המגמות בנושא ההשכלה בחברה הערבית בישראל

כפי שצוין לעיל, בחברה הערבית בישראל קיימת שונות ברמת ההשכלה: רמת ההשכלה של הנוצרים גבוהה מזו של המוסלמים והדרוזים (18.7% מהנוצרים, 9.4% מהמוסלמים ו-8.5% מהדרוזים הם בעלי רמת השכלה של 16 שנות לימוד לפחות), ורמת ההשכלה של הערבים בנגב (בייחוד הנשים) נמוכה משל הערבים בשאר אזורי הארץ.

אף שרמת ההשכלה של הערבים בישראל ממשיכה להיות נמוכה משמעותית מזו של היהודים, ניכרת מגמה כללית של שיפור ושל צמצום ההבדלים ברמת ההשכלה בהשוואה לזו של האוכלוסייה היהודית. בשנת 2016 שיעור העומדים בדרישות הקבלה האוניברסיטאיות עמד על 47.6% בקרב תלמידי כיתות י"ב בחינוך הערבי, וזאת בהשוואה ל-56.8% בקרב תלמידי כיתות י"ב בחינוך העברי. פער זה ניכר עדיין, אך הוא נמוך באופן מובהק משהיה בעבר. יתרה מזאת, במחקר שנערך במרכז טאוב במשך 15 שנים (בלס, 2017), נמצאו שינויים חיוביים במערכת החינוך הערבי בכמה נושאים: השכלת המורים, הצפיפות בכיתות הלימוד, שיעור הילדים בני הארבע הלומדים בגני ילדים (עלייה מ-58% ל-93%), שיעור הלומדים בבתי ספר תיכוניים, שיעור המתמידים בלימודים (לא נושרים מהם), שיעור הזכאים לתעודת בגרות, שיעור הזכאים ל"בגרות מוגברת" (ארבע יחידות ומעלה במקצועות לימוד למיניהם) ושיעור הסטודנטים הערבים הלומדים לתואר ראשון.

עם זאת, אין להתעלם מההבדלים המובהקים ב"איכות תעודת הבגרות" בין הקבוצות למיניהן בחברה הערבית בישראל. בשנת 2016 השיעור הגבוה ביותר של מקבלי תעודות בגרות העומדות בדרישות הקבלה האוניברסיטאיות (אלה הם המועמדים הפוטנציאליים ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה) נמצא בקבוצת הערבים הנוצרים - 66.2%. שיעור זה היה נמוך יותר בקרב התלמידים הדרוזים (51.9%), המוסלמים (41.1%) ואלה שלמדו בחינוך העברי (55.1%).

למותר לציין שמגמות שיפור אלו אינן מוכיחות כי הפער בין התלמידים בחינוך העברי לבין התלמידים בחינוך הערבי מצטמצם מאליו. אחת הסיבות לפער הזה היא ההבדלים התקציביים המשמעותיים בין שתי מערכות החינוך האלו במימון פעולות חינוכיות (וינינגר, 2018). ההשפעה של מימון פעולות

חינוכיות על תלמידים משכבות סוציו-אקונומיות חלשות - שיעור התלמידים הללו בחברה הערבית גבוה משיעורם בחברה היהודית - היא רבה ומשמעותית (Addi-Raccah & Israelashvili, 2020). בהקשר של הפער התקציבי יש להזכיר גם את ההבדלים בין "שירותי פרט" הניתנים בבתי הספר היהודיים לבין אלה הניתנים בבתי הספר הערביים (למ"ס, 2011). במרבית התחומים של שירותי הפרט לתלמידים, בחינוך העברי יש עדיפות על פני התלמידים בחינוך הערבי: ייעוץ חינוכי (אלה ניתנים ב-80% מבתי הספר בחינוך העברי לעומת 70% מבתי הספר בחינוך הערבי), שירותי ספרייה (66% לעומת 56%), מזגנים (91% לעומת 66%), מתקני ספורט (76% לעומת 70%) וכן הלאה. התמונה הפוכה בכמה תחומים: שירותי קצין ביקור סדיר (60% מבתי הספר בחינוך הערבי לעומת 55% מבתי הספר בחינוך העברי), גישה לאינטרנט (69% לעומת 61%) ושירותי קפטריה (46% לעומת 24%). עיון ברשימה "אתגרים מרכזיים במערכת החינוך הערבית" שהגדיר משרד החינוך (2015), מלמד על הנושאים הדחופים אשר יש לטפל בהם: קידום החינוך הקדם-יסודי; שיפור ההישגים הלימודיים וצמצום הפערים; צמצום ממדי האלימות ושיפור האקלים החינוכי; צמצום תופעת הנשירה; חיזוק המערכות העוסקות בחינוך מיוחד; טיפוח חינוך בלתי-פורמלי; וצמצום פערים בתשתיות בנייה.

אין ספק שלשינויים אשר כבר חלו בהישגים הלימודיים וברמת ההשכלה הכוללת של התלמידים בחינוך הערבי, עשויה להיות השפעה מהותית על תהליכים חברתיים, כלכליים ותרבותיים בחברה הערבית בישראל ובאוקלוסייה הכללית בישראל (היהודית והערבית). דומה כי כדאי לבחון את התמונה הכוללת של מצב החינוך בחברה הערבית בישראל לפני שממשיכים בפעולה לשיפורו ולהשבחתו. מנתונים שאספה המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג, 2018), עולה כי בשנים 2010-2017 מספר הסטודנטים הערבים אשר למדו לתואר ראשון באוניברסיטאות ובמכללות האקדמיות בישראל עלה ב-60% והגיע ל-16.2% מכלל הסטודנטים בלימודים לתואר ראשון (לעומת 10.2% בשנת 2010). באותה התקופה הוכפל שיעור הסטודנטים הערבים שלמדו לתואר שני: בשנת 2017 13% מכלל הסטודנטים היו ערבים, וזאת בהשוואה ל-6.2% בשנת 2010. גם שיעור הסטודנטים הערבים שלמדו לתואר שלישי עלה במידה רבה באותה התקופה (ב-60%): בשנת 2017 6.3% מכלל הסטודנטים היו ערבים, וזאת בהשוואה ל-3.9% בשנת 2010.

שתי נקודות ראויות לציון בהקשר של ההשכלה הגבוהה. ראשית, למרות העלייה בשיעור הסטודנטים הערבים הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה,

שיעורם קטן משמעותית מחלקם באוכלוסייה הכללית (21%) ואף נמוך יותר משיעורם בקבוצת הגיל הרלוונטית ללימודי תואר ראשון (26%). לפי נתוני המועצה להשכלה גבוהה (2018), בשנת 2017 רק בתחום ההוראה (25%) ובמקצועות הפרה-רפואיים (27%) שיעור הסטודנטים הערבים לתואר ראשון היה דומה לשיעורם בקבוצת הגיל הרלוונטית באוכלוסייה הכללית. שנית, נוסף על הסטודנטים הערבים אשר לומדים באקדמיה הישראלית, רבים לומדים באקדמיה במדינות אחרות (ירדן, הרשות הפלסטינית, גרמניה, איטליה, מדינות במזרח אירופה, אנגליה ומדינות נוספות). מאומדן של ה-OECD עולה כי בשנת 2012 למדו בחו"ל 9,260 סטודנטים ערבים - כ-24% מכלל הסטודנטים הערבים שלמדו באקדמיה באותה השנה. רוב הסטודנטים האלה למדו רפואה, רפואת שיניים, רוקחות ומקצועות פרה-רפואיים (ויניגר, 2016).

הקריאה בספר זה מאפשרת "פסק זמן", מחשבה וגיבוש תובנות בנושא מערכת החינוך בחברה הערבית בישראל. הודות לכך אפשר לחזק ולבסס את מגמת השיפור במערכת החינוך הערבית בישראל, ובד בבד לאתר ולהבליט את הנושאים שלא קודמו כראוי עדיין. נושאים אלה ראויים לתשומת לב חינוכית, כלכלית וחברתית מוגברת של מדענים, מקבלי החלטות, עובדי מערכת החינוך והציבור הישראלי כולו (ובייחוד הציבור הערבי).

מבנה הספר

הספר כולל מבוא, חמישה שערים ופרק סיכום. שני הפרקים שבשער הראשון עוסקים בקידום האוריינות בגיל הרך; השער השני כולל שני פרקים, ואלה מתמקדים בלקויות למידה ובלקויות התפתחותיות; שני הפרקים שבשער השלישי עוסקים בהישגים הלימודיים בהווה ובאוריינטציה לעתיד של תלמידים בחברה הערבית בישראל; שני הפרקים שבשער הרביעי מציגים תוכניות להתערבות חברתית-תרבותית שיושמו בעבר או מיושמות כיום בחינוך הערבי בישראל; גם בשער החמישי והאחרון שני פרקים, ואלה עוסקים בזהות ובחינוך של תלמידים במערכת החינוך הערבית. לאחר מכן מוצג פרק סיכום המתמקד בנושאים החינוכיים העיקריים שהעיסוק בהם נדרש כדי לקדם את התפתחותם של צעירים ערבים החיים בישראל.

כל אחד מהפרקים בספר מתמקד בפן מסוים של העשייה החינוכית המתנהלת במסגרות חינוכיות בחברה הערבית. מטרתה העיקרית של כל פעולה חינוכית היא קידום מצבו של האדם (התלמיד או התלמידה) באמצעות הקניית ידע או

כישורים. להלן נסקרים בקצרה הנושאים הנכללים בספר זה, וזאת תוך התמקדות בפן ייחודי כלשהו (לא בהכרח הפן הבלעדי) של הדברים המוצגים בכל פרק.

השער הראשון: קידום אוריינות בגיל הרך
ספייה חסונה ערפאת, מרואה סרסור, דורית ארם ועפרה קורת בוחנות את המושג "ניצני אוריינות" - השלב שלפני הלמידה הפורמלית של מיומנויות הקריאה והכתיבה. המחקרות סוקרות את התחום ומציינות שלושה גורמים המשפיעים על התפתחות ניצני האוריינות: מאפייני שפת האם של הילד, המעמד הסוציו-אקונומי של משפחתו והסביבה האוריינית שהילד גדל בה.
מנאר סלאמה מתארת את נושא האוריינות מנקודת מבטה של הגננת - המבוגר אשר מעורב בתהליך נוסף על ההורים. סלאמה מצביעה על מאפיינים אישיותיים ותפקודיים של הגננת אשר מקדמים את יכולתה להקנות מיומנויות קריאה וכתיבה לילדים בגיל הרך.

השער השני: לקויות למידה ולקויות התפתחותיות
אלינור סאיג-חדאד, עולא גאוי-דקואר והאלה חנא-ארשיד מתמקדות בבעיה ייחודית של תלמידים בחינוך הערבי: הדיגלוסיה. הן מנתחות היבטים של השפה שהדיגלוסיה יכולה לגרום בהם להתפתחות של לקות שפה או לקות קריאה בערבית. כמו כן הן בוחנות את אופי האבחון מזה ואת אופי ההתערבות מזה אשר נדרשים כדי לצמצם את מספר התלמידים עם לקויות שפה וקריאה בערבית.
גם רפיק אברהים דן במאפייני הדיגלוסיה ובהשפעתה על התפתחות לקויות, אך אצלו הדיון מתרחב לנושא הכללי של לקויות למידה בקרב ילדים בחברה הערבית בישראל. לדבריו, אחת הבעיות המהותיות במסגרות החינוך הערבי היא האיחור באיתורם ובהפנייתם לאבחון של ילדים עם לקויות למידה או עם צרכים מיוחדים ולטיפול בהם.

השער השלישי: הישגים לימודיים בהווה ואוריינטציה לעתיד
פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א מציגה ומנתחת הישגים לימודיים במערכת החינוך הערבית בישראל. היא מתמקדת בהישגי התלמידים הלומדים במערכת החינוך הערבית במבחנים הארציים רחבי ההיקף: מבחני המיצ"ב הארציים, בחינות הבגרות ומבחני ההערכה הבין-לאומיים - טימס (TIMSS) ופיז"ה (PISA). הפרק מצביע על עלייה ניכרת, אך לא אחידה, ברמת ההישגים הלימודיים של תלמידים

בחינוך הערבי. הוא מבליט את היות המצב הסוציו-אקונומי גורם משמעותי בהסברת השונות בהישגים הלימודיים.

סאמי מחאג'נה ורחל סגינר דנים בהרחבה באוריינטציית העתיד של מתבגרים ערבים בישראל. אוריינטציית עתיד מוגדרת כתמונה הסובייקטיבית של העתיד שהיחיד מפתח בדמיונו. זהו גורם מרכזי וחשוב בוויסות התנהגותו של הפרט בהווה, כמו גם בהנחיית מסלול התפתחותו לקראת העתיד. בפרק זה נדון מצבם של בוגרי החינוך הערבי לקראת ולאחר יציאתם ממסגרות החינוך, ומוצעת בו הבחנה בין קבוצות באוכלוסייה הערבית.

השער הרביעי: תוכניות להתערבות חברתית-תרבותית
אדים מסארווה ומונא חורי-כסאברי דנות באחת ההתנהגויות הבעייתיות הרלוונטיות לנושא ההתנהלות החברתית-רגשית של ילדים ובני נוער (לא רק בחברה הערבית) - התנהגות אלימה. מחברות הפרק מצביעות על כך ששיעור גבוה של בני נוער ערבים מעורבים באלימות לסוגיה, והן דנות בגורמי חוסן וסיכון להתנהגות אלימה (פיזית, מילולית וחברתית). בהקשר הזה נבחנים מאפייני הנער או הנערה, מאפייני הסביבה המשפחתית ומאפייני הסביבה החברתית הרחבה בשכונת המגורים. בין השאר הכותבות דנות במשמעויות של ממצאי מחקרן וביכולתם לסייע בפיתוח תוכניות למניעת אלימות בקרב בני נוער בחברה הערבית.

עביר נחאס-חנאני ומשה ישראלשוילי מציעים להבחין לפי דתות בין אנשים (בני נוער ומבוגרים) בחברה הערבית בישראל בהיבט של האמונה ביכולת למנוע התעוררות של בעיות חברתיות-רגשיות ושל התנהגויות סיכון (כמו למשל צריכת סמים ואלכוהול). פרק זה מחדד את הבעייתיות שבהיעדר תוכניות מניעה המותאמות תרבותית לילדים ולבני נוער המשתייכים לאוכלוסייה הערבית בישראל.

השער החמישי: פיתוח הזהות וטיפול החינוך
הלן קאקונדה-מועלם מציגה את הסוגיה האקטואלית של השפעת החשיפה לגלובליזציה והמפגש בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית על זהותם העצמית של מתבגרים ערבים בישראל. הפרק מבליט את השפעת ההבדלים בדת, במין ובגיל אשר קיימים באוכלוסייה הערבית בישראל על היכולת של המתבגרים להגדיר את עצמם אישית ותרבותית. עוד מצביע הפרק על קיומה

של קבוצת צעירים "נעדרי זהות" החיים בין העולמות, מתמודדים עם קשיים בהגדרת זהותם, ועקב כך "מועדים יותר" להתנהגויות בעייתיות.

ח'אולה זועבי וסחר עאבד-סעייד דנות בשיטות התערבות מוטות תרבות שיועצים חינוכיים ערבים משתמשים בהן בעבודתם עם התלמידים, ההורים, המנהלים, המחנכים והמורים בבתי ספר ערביים. בפרק מוצגת שוב בעיית המפגש בין התרבות המערבית הליברלית לבין התרבות המסורתית הפטריארכלית. בעיה זו אינה משפיעה רק על זהות הילדים והמתבגרים הערבים, אלא גם על המבוגרים אשר מקיפים את הילדים בסביבה החינוכית שהם לומדים בה.

בפרק המסיים את הספר עורכי הספר מצביעים על כמה נושאים חינוכיים-השכלתיים שעל קברניטי החינוך ומנהיגי החברה הערבית בישראל לתת את הדעת עליהם, וזאת על מנת לנסות להיטיב את חינוכם והתפתחותם של צעירים ערבים החיים בישראל. מוצגות בו כמה סוגיות העוברות כחוט השני לאורך פרקי הספר, והוא נחתם בהצגת הצורך לבנות מנגנונים מסודרים שיאפשרו לפתח, לבחון, לשמר ולנתח ידע חינוכי-השכלתי בנושא מערכת החינוך בחברה הערבית בישראל.

כפי שצוין לעיל, הקריאה בספר הזה היא בבחינת פסק זמן הדרוש לעריכת חשבון נפש ול"חישוב מסלול מחדש". הספר אמור לעורר תובנות חדשות וכלליות של הקוראים בנושאים הרלוונטיים, ובד בבד לעודד אותם לרכוש ידע חדש, להציע יוזמות חינוכיות מקוריות ולחתור לשיפור המצב בתחומים הנדונים. אנו מקווים ששתי המטרות האלו יושגו, וספר עתידי בנושא של "חינוך בחברה הערבית בישראל" יציג ידע עשיר, רחב וחיובי בכל ההיבטים הרלוונטיים המוזכרים בספר זה.

אנו מבקשים להודות מקרב לב לכל הכותבות והכותבים של פרקי הספר. הם נענו לאתגר שהוצג בפניהם וכתבו פרקים עשירים, מעשירים וייחודיים. כתיבתם תורמת תרומה של ממש לקידום החינוך בחברה הערבית בישראל.

מקורות

- בלס, נ' (2017). **ההישגים הלימודיים של תלמידים ערבים**. נייר מדיניות מס' 04.2017. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- גאנס, ע' ולוין-רוזליס, מ' (2015). **משחק הזהויות: הבניית זהות בקרב פלסטיניות אזרחיות ישראל שלמדו בבתי ספר במגזר היהודי**. מגמות, נ(1), 25-50.
- גרא, ר' (עורך) (2018). **ספר החברה הערבית בישראל (9): אוכלוסייה, חברה, כלכלה**. ירושלים: מכון ון ליר.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה [למ"ס] (2011). **סקר שירותי חינוך ורווחה: בתי ספר יסודיים ועל-יסודיים, חינוך עברי וחינוך ערבי, תשס"ח**. נדלה מתוך אתר

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/2011/ed_wel08/pdf/h_print.pdf
המועצה להשכלה גבוהה [מל"ג] (2018). גידול במספר הסטודנטים מהמגזר הערבי. נדלה מתוך אתר המועצה להשכלה גבוהה: [/https://che.org.il](https://che.org.il)
וינינגר, א' (2016). נתונים על סטודנטים ערבים ישראלים הלומדים בחו"ל. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
וינינגר, א' (2018). מבט על החינוך הערבי. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
כהן, מ' (2019, 6 במאי). יותר מ-9 מיליון אזרחים: המספרים של ישראל ערב יום העצמאות. מעריב, חדשות. נדלה מתוך אתר האינטרנט של מעריב: <https://www.maariv.co.il/news/israel/Article-697598>
משרד החינוך (2015). אתגרים מרכזיים במערכת החינוך הערבית. נדלה מתוך אתר משרד החינוך: <http://cms.education.gov.il>
פראן, ס' וקלינגר, א' (2018). תחזית אוכלוסיית ישראל 2015-2065. נדלה מתוך אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: https://old.cbs.gov.il/publications18/forcast_2016_15.pdf
Addi-Raccah, A., & Grinshtain, Y. (2016). Teachers' capital and relations with parents: A comparison between Israeli Jewish and Arab teachers. *Teaching and Teacher Education*, 60, 44-53.
Addi-Raccah, A., & Israelashvili, M. (2020). Israel: Features of injustice in the context of educational opportunities. In C. S. Clauss-Ehlers, A. B. Sood, & M. D. Weist (Eds.), *Social justice for children and young people: International perspectives* (pp. 331-346). New York: Cambridge University Press.
Azaiza, F., Croitoru, T., Rimmerman, A., & Naon, D. (2012). Participation in leisure activities of Jewish and Arab adults with intellectual disabilities living in the community. *Journal of Leisure Research*, 44, 379-391.
Freund, A., Schaedel, B., Azaiza, F., Boehm, A., & Hertz Lazarowitz, R. (2018). Parental involvement among Jewish and Arab parents: Patterns and contextual predictors. *Children and Youth Services Review*, 85, 194-201.
Kakounda-Muallem, H., & Israelashvili, M. (2015). Religiosity as a buffer against suicidal ideation: A comparison between Christian and Muslim-Arab adolescents. *Mental Health, Religion & Culture*, 18, 838-849.
Kakounda-Muallem, H., & Israelashvili, M. (2020). Self-clarity and ways of coping among Jews, Muslim, and Christian adolescents and

- emerging adults. *Journal of Religion and Health*, 59, 1766-1781.
<http://doi.org/10.1007/s10943-019-00871-1>
- Kulik, L., & Klein, D. (2010). Swimming against the tide: Characteristics of Muslim-Arab women in Israel who initiated divorce. *Journal of Community Psychology*, 38, 918-931.
- Pinson, H. (2008). The excluded citizenship identity: Palestinian/Arab Israeli young people negotiating their political identities. *British Journal of Sociology of Education*, 29, 201-212.
- Seginer, R., Karayanni, M., & Mar'i, M. M. (1990). Adolescents' attitudes toward women's roles: A comparison between Israeli Jews and Arabs. *Psychology of Women Quarterly*, 14, 119-133.
- Shavit, Y., & Pierce, J. L. (1991). Sibship size and educational attainment in nuclear and extended families: Arabs and Jews in Israel. *American Sociological Review*, 56, 321-330.
- Sinai, M., & Masrawa-Shehade, F. (2019). Let's (not) talk about sex: Challenges in integrating sex education in traditional Arabic society in Israel. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 41, 361-375.
- Tannenbaum, M., & Tahar, L. (2008). Willingness to communicate in the language of the other: Jewish and Arab students in Israel. *Learning and Instruction*, 18, 283-294.
- Toren, Z., & Iliyan, S. (2008). The problems of the beginning teacher in the Arab schools in Israel. *Teaching and Teacher Education*, 24, 1041-1056.
- Yablon, Y. B. (2018). Israeli Arab minority students' help seeking for bullying from school counselors. *The Counseling Psychologist*, 46, 333-350.